

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ СУЧАСНИХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Вплив мотивації на успішність навчальної діяльності

У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях підтверджено, що між успішністю навчальної діяльності і мотивацією існує безпосередній зв'язок. Зокрема, ця залежність була детально розглянута в роботах Г. Клауса. Він визначив, що настановлення на навчання і на його наочний зміст мають найбільш стійкий вплив на активне засвоєння, на хід цього процесу та його успішність [55]. На його думку, людина із сильним бажанням оволодіти знаннями вчитиметься без зовнішнього примушування, отримуючи від своїх знань задоволення, виявляючи наполегливість, достатньо швидко засвоюючи необхідний матеріал, демонструючи інтелект, гнучкість, фантазію. А от негативні мотиви щодо навчальної діяльності призводять до небажання вчитися та навіть до активного опору учінню. У дослідженнях, присвячених проблемам мотивації молодших школярів, було показано, що вони успішно вчаться за умови позитивного ставлення до навчальної діяльності. Тоді вони докладають багато зусиль для засвоєння знань, оволодіння уміннями і навичками, уважні на уроках, намагаються якомога краще виконати різноманітні навчальні завдання. Тобто позитивна мотивація до навчання сприяє підвищенню рівня успішності. Цікавість до самого процесу навчання формується також і через вдоволення соціальної потреби «стати школярем», через зацікавленість результатами своєї праці, вдоволення пізнавальної потреби [65; 8; 10].

В умовах інформаційного суспільства відбуваються значні зміни в різних сферах життєдіяльності людини, зокрема в освіті, тому суспільство пред'являє нові вимоги до розвитку та становлення особистості. Основні напрямки реформування системи освіти спрямовано на виховання всебічно розвиненої, активної, творчої та гармонійної особистості. Мета загальної середньої освіти визначена у Законі України «Про освіту». У статті 12 цього

документу зазначено: «Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [41]. Відповідно до загальної мети освіти, завданням початкової школи є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості [34]. Головним результатом початкової освіти є здорова дитина, мотивована на успішне навчання, дослідницьке ставлення до життя; вміння вчитися і отримувати інформацію із різних джерел і критично її оцінювати, відповідально ставитися до себе та інших людей, усвідомлювати себе громадянами України [95].

Нова українська школа (НУШ) і новий зміст освіти все більше вимагають від учнів уміння самостійно отримувати знання. Для цього необхідно сформувати у них стійкий інтерес до пізнавальної та навчальної діяльності, оскільки успіх будь-якої діяльності залежить не лише від здібностей і знань, а й від мотивації (зокрема від прагнень самостверджуватися, досягати високих результатів). Водночас чим вищим є рівень мотивації, тим більше чинників спонукають дитину до діяльності, і тим більших результатів вона може досягти. У зв'язку з цим набуває особливої ваги процес формування мотиваційної сфери учнів молодшого шкільного віку. Адже вона є ядром особистості, розвиток якої починається в дошкільному віці та інтенсивно продовжується в молодшому шкільному віці [14]. У цьому ж віці закладаються й основи знань, умінь і навичок, необхідних для подальшого навчання; відбувається перебудова свідомості дитини, її емоційної сфери, соціальна та психологічна адаптація до умов школи. Зазвичай від бажання учитися в початковій школі залежить і

прагнення до навчання у наступних класах. Головне завдання, що стоїть перед дорослим оточенням молодшого школяра – *навчити дитину вчитися*, адже в цьому віці закладаються основи успішності усього шкільного життя. До того ж, щоб уникнути «мотиваційного вакууму» під час переходу в середню школу, необхідно використовувати значні резерви формування мотиваційної сфери, які має молодший шкільний вік.

Учень-початківець, який тільки поринає в атмосферу шкільного життя, має кожен день дізнаватись щось нове (чого раніше не знав) і оволодівати вміннями, якими раніше він не володів. І тут дитина стикається із багатьма труднощами. До неї висуваються такі вимоги, яких не було в дошкільному дитинстві. До того ж навчальна діяльність є об'єктивно складною діяльністю. Тому, стикаючись із труднощами, що виникають *під час адаптації до школи та до діяльності учіння*, не всі молодшої школярі (через свої особистісні та інтелектуальні особливості) здатні їх подолати. Це породжує різнопланові внутрішньоособисті протиріччя, які зазвичай дітьми не усвідомлюються.

Усе частіше учителі зазначають, що сучасні школярі, порівняно з попередніми поколіннями, проявляють менше зацікавленості у навчанні. У них відмічається загальне зниження рівня мотивації, навіть проявляється негативне ставлення до школи взагалі, тобто цінність навчання зменшується. Все це викликає тривогу, оскільки саме в цей період формується майбутня спрямованість особистості, її ціннісна сфера. Адже, як свідчить практика, якщо в учня відсутня тяга до знань, і він не проявляє інтелектуальної активності, то похвалитися добрими результатами своєї навчальної діяльності він не зможе. У школі можна створити належні умови для навчання із необхідними засобами навчання – комп'ютерами, планшетами, інтерактивними мультимедійними комплексами, конструкторами, мікроскопами, приладдям для організації навчального середовища тощо, навчальний матеріал викладатиме висококваліфікований досвідчений учитель, але все це не забезпечить високої успішності, якщо в учня не сформована *позитивна мотивація навчання*. А чинниками, що призводять до

появи в дитини *негативного ставлення до учіння*, можуть стати: уявлення дітей про надмірну легкість учіння в школі (які не відповідають дійсності); чи, навпаки, страх перед школою (що з'являється внаслідок, зокрема, неправильного виховання дитини в сім'ї чи шкільного булінгу – систематичних образ, цькування, упередженого ставлення тощо); відсутність уміння долати труднощі; різноманітні психотравмівні ситуації (наприклад, конфлікти зі значущими людьми – батьками, вчителями, ровесниками, конфлікти в сім'ї, тяжка хвороба чи втрата рідних людей). *Проявами негативного ставлення до учіння* можуть бути: неуважність на уроках (дитині важко зосередитись на предметі), швидка втомлюваність, нетерплячість, збудженість та роздратованість. Буває, що діти настільки заглиблюються у свої переживання, що взагалі «не чують» пояснень учителя, не розуміють їх, і, як наслідок, – не засвоюють навчальний матеріал. Тобто несформованість мотивації навчання є однією з причин неуспішності сучасних учнів молодших класів [10].

Тому вже на початку навчання в початковій школі важливо виявляти причини небажання школярів вчитися та з'ясовувати, які сторони мотиваційної сфери у них не сформовані. Професіоналізм учителя початкової школи полягає не лише в передачі знань, формуванні ключових компетентностей, а й в умінні користуватися психолого-педагогічною діагностикою, яка допомагає вивчати учнів і забезпечувати оптимальні умови для їхнього навчання, виховання та формування позитивної мотивації.

Розглянемо те розуміння мотивації до навчання, якого ми притримуємось у нашому дослідженні. У психолого-педагогічній літературі досить часто мотивацію розглядають як сукупність мотивів, що детермінують поведінку та діяльність людини. А поняття «мотивація навчання» визначається як низка взаємозумовлених чинників, що спонукають навчальну діяльність особистості [8; 19; 77; 81]. Найчастіше для вивчення мотивації навчання молодших школярів застосовують класифікацію Л. Божович та М. Матюхіної [8; 83]. Так, Л. Божович виділила

дві основні групи мотивів, які характеризують спрямованість дитини на навчальну діяльність. Ці мотиви не існують окремо один від одного, а перебувають у складному поєднанні і взаємозв'язку.

Перша група – пізнавальні мотиви, пов'язані зі змістом навчальної діяльності та процесом навчання, з потребою пізнання, інтелектуальним пошуком і задоволенням допитливості. До них відносять: інтерес до знань, потребу в розумовій діяльності, допитливість та ін. У цьому випадку учнів приваблює сам процес учіння, у результаті якого поглиблюються знання, розвивається кмітливість та винахідливість. Вони одержують задоволення від тих інтелектуальних зусиль, які вони докладають під час виконання навчальних завдань.

Друга група – соціальні мотиви, що пов'язані із широкими соціальними стосунками дітей і зумовлюються, зокрема, особливостями соціальних відносин між учнями. У них розкриваються важливі для особистості прагнення, запити, соціальні настановлення тощо. Ці мотиви не завжди усвідомлюються молодшими школярами. Соціальна мотивація складається з дуже різних за своїм змістом і формою виявлення конкретних мотивів [8].

М. Матюхіна у своїх роботах конкретизувала ці дві групи мотивів.

Перша група – мотиви, закладені в самій навчальній діяльності:

- мотиви, пов'язані зі *змістом навчання* (дітей спонукає вчитися прагнення опанувати знання та способи дій, зрозуміти суть явищ);
- мотиви, пов'язані із самим *процесом навчання* (дитину спонукає до навчання прагнення виявляти інтелектуальну активність, міркувати, долати перешкоди в процесі вирішення завдань, тобто дитину захоплює сам процес рішення, а не лише отримані результати).

Друга група – мотиви, пов'язані з тим, що лежить поза самою навчальною діяльністю:

- *широкі соціальні мотиви*: мотиви обов'язку й відповідальності перед суспільством, групою, класом, учителем, батьками та мотиви самовизначення (розуміння значення знань для майбутнього, бажання підготуватися до

майбутньої роботи) і самовдосконалення (отримати розвиток в результаті навчання);

- *вузькоособистісні мотиви*: прагнення отримати схвалення, гарні оцінки (мотивація благополуччя); бажання бути першим учнем, посісти гідне місце серед товаришів (престижна мотивація);

- *негативні мотиви*: прагнення уникнути неприємностей із боку вихователів, вчителів, батьків (мотивація уникнення неприємностей) [82].

Дещо інші акценти в класифікації мотивів поставив П. Якобсон, виділивши *типи* мотивації навчання. Він вважав, що самі знання, які одержує учень у школі, можуть бути для нього лише засобом досягнення інших цілей (уникнути покарання батьків, заслужити від них похвалу, отримати після закінчення школи гарний атестат тощо) [165]. За таких умов до учіння його спонукає не інтерес, допитливість чи зацікавленість процесом здобуття знань, а те, що буде отримано в результаті учіння. Отже, П. Якобсон виділяє такі типи мотивації, пов'язані з результатами учіння:

- мотивація, що умовно може бути названа «*негативною*». Це спонукування, пов'язані із усвідомленням певних незручностей і неприємностей (які можуть виникнути, якщо дитина не буде вчитися): негативної оцінки вчителів, осуду однокласників, докорів і покарань батьків тощо). Така мотивація не призводить до успішних результатів;

- мотивація, що має *позитивний* характер (але так само вона пов'язана із мотивами, закладеними поза самою діяльністю). Ця мотивація можлива у двох *формах*:

- 1) визначається важливими для особистості соціальними прагненнями. Якщо така мотивація є стійкою, то вона дає змогу учневі долати значні труднощі у здобутті знань. Однак якщо в навчальній діяльності вона не буде підкріплена іншими мотивами, то не дасть максимального ефекту, бо цікавим для учня є не навчальний процес, а лише те, що з ним пов'язано;

- 2) визначається вузькоособистісними мотивами: схвалення оточення, шлях до особистого благополуччя;

- мотивація, що *лежить у самій навчальній діяльності* (мотивація, пов'язана безпосередньо із цілями навчання, задоволенням допитливості, подоланням перешкод, інтелектуальною активністю) [165].

Завважимо, що навчальна діяльність мотивується декількома мотивами, а не якимось одним. Зокрема, у школяра можуть водночас проявлятися мотиви: усвідомлення важливості освіти у власному житті, зацікавленості змістом знань, змагальні мотиви, уникання неприємностей та емоційне вдоволення від досягнутих успіхів тощо.

Отже, мотивація – це один із важливих факторів, який впливає на успішність навчальної діяльності. Якщо вчитель ставить за мету своєї діяльності підвищення мотивації школярів і реалізує її, то це позитивно позначається на навчальній діяльності і призводить до високої результативності та успішності учнів. Тому пошук ефективних методів, засобів, прийомів, що забезпечують мотивацію учіння школярів, має вирішальне значення для успішності навчального процесу.

3.2. Дослідження особливостей мотивації навчання молодших школярів в інформаційному суспільстві

Молодший шкільний вік – це період, коли формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи. Провідною діяльністю молодшого школяра стає навчальна діяльність, яка з першим кроком до школи опосередковує систему його стосунків з навколишнім світом. У процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення, організації діяльності), уміння свідомо ставити мету, шукати засоби її досягнення, долати труднощі; внутрішній план дій; уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія. У молодшому шкільному віці всі ці новоутворення ще недостатньо

сформовані, однак завдяки їм психіка дитини досягає необхідного для навчання в середній школі рівня розвитку.

Молодший шкільний вік є важливим для розвитку мотивації навчання, оскільки саме на цьому етапі онтогенезу особистості навчальна діяльність є провідною і значно впливає на поведінку і усталення життєвої позиції дитини по відношенню до світу і до себе, визначає спрямованість і зміст її активності. Зокрема, наявність у школяра мотиву добре виконувати усі пред'явлені школою вимоги, показувати себе з найкращого боку змушує його проявляти активність у відборі і запам'ятовуванні необхідної інформації.

У сучасний період розвитку інформаційного суспільства, що характеризується стрімкими постійними змінами, вмотивованість особистості на досягнення високих результатів діяльності починає виступати у якості пріоритетної цінності людини. Все більш нагальною стає потреба в особистостях, які здатні самостійно вчитися, проявляти соціальну активність, мати власну позицію, захищати свої інтереси, брати відповідальність за свої вчинки. Актуальність цих вимог важлива не лише для старшокласників, але й для учнів молодшого шкільного віку.

Проблема мотивації навчання молодших школярів в інформаційному суспільстві є важливою і актуальною, адже мотиви навчання значно змінилися у порівнянні із мотивами попередніх поколінь. Розуміючи особливості мотивації навчання сучасних учнів молодших класів, учителі можуть оптимізувати процес навчання, зокрема, змінювати та складати такі навчальні програми та плани (що можливо в умовах Нової української школи), які будуть максимально відповідати інтересам учнів.

У нашому дослідженні для діагностики мотивації навчання молодших школярів було обрано такі інструменти: 1) методика оцінки мотивації навчання (Н. Лусканової) [72]; 2) методика вибору улюблених шкільних предметів [37]; 3) методика з готовим переліком мотивів [там само]. Також для вивчення результатів навчання та особистих досягнень учнів перших та других класів (які навчаються за Програмою НУШ) було проаналізовано

«Свідоцтва досягнень учнів», а в інших класах – вивчалися журнали з оцінками.

Було досліджено 200 учнів початкової школи. Зазначимо, що учні перших та других класів навчалися за програмою Нової української школи (НУШ) (під керівництвом О. Я. Савченко), а школярі третіх та четвертих класів – за Типовими освітніми програмами із внесеними у 2018 році змінами [141].

Розглянемо результати дослідження.

1). *Методика оцінки мотивації навчання* Н. Лусканової складається з двох частин: проєктивної (малювання на задану тему) та анкетування. Малюнки дітей аналізувалися за такими критеріями: ставлення учнів до школи, навчання, навчальних предметів (виявлення їх значущості), емоційне забарвлення. Що саме учні зобразили на малюнках:

а) *навчальні ситуації*. Зокрема, *урок* (дошку із записами, наприклад, математичні вирази, завдання та ін.), *учительку в класі* (на деяких малюнках учні додали ще й ім'я вчительки), *учнів з книжками на килимку, однокласників за партами; шкільну атрибутику* – підручники, зошити, ручки, олівці, альбоми тощо. Під час аналізу ми також звертали увагу на наявність деталей, пов'язаних з окремими шкільними предметами; деталей, що свідчать про орієнтацію на оцінку. Ці характеристики свідчать про те, що учіння є для школяра особистісно значущою діяльністю.

Малюнки із зображенням навчальних ситуацій свідчать про позитивне ставлення до школи, навчальної діяльності, високу мотивацію та навчальну активність школяра, наявність пізнавальних учбових мотивів. Навчальні ситуації зобразили: 35% учнів 1 класу; 39% учнів 2 класу; 28% учнів 3 класу; 21% учнів 4 класу.

б) *ситуації не навчального змісту*. Наприклад: зображена будівля школи (зовні або зсередини; деякі малюнки було доповнено підписами, зокрема: «Я люблю свою школу», «Моя школа – найкраща»; шкільне

середовище (коридор, актовa або спортивна зала, їдальня, шкільне подвір'я та ін.); учні на перерві у коридорі, шкільному подвір'ї.

Малюнки такого змісту притаманні учням із позитивним ставленням до школи, навчання, але більшою спрямованістю на зовнішні шкільні атрибути. Такі малюнки переважають в учнів перших та других класів, а в учнів четвертого класу їх кількість є найменшою.

в) *ігрові ситуації*. Наприклад: зображена перерва або інші позаурочні ситуації, шкільний майданчик з ігровими атрибутами (м'ячем, скакалкою, тенісними ракетками), місце для ігор у класі, іграшки; предмети, що є у класі або приміщенні школи – вікна у будівлі школи, класі, квіти на підвіконнях, телевізор, шафа, комп'ютер. Для таких учнів значущою є не навчальна, а інша діяльність, зокрема ігрова.

Малюнки із зображенням ігрових ситуацій властиві школярам із позитивним ставленням до школи, але із переважанням ігрової мотивації. Ігрові ситуації зобразили: 32% учнів 1 класу; 29% учнів 2 класу; 23% учнів 3 класу; 22% учнів 4 класу.

Учнів, які взагалі нічого не намалювали або відмовилися малювати малюнки на задану тему, не було виявлено.

Для поглиблення розуміння шкільної мотивації дітей, які малювали, з ними було проведено бесіду. Ставилися запитання для з'ясування деяких зображених деталей: «Що ти зобразив? Чому намалював той або інший предмет? Чому зображено саме цю ситуацію?» тощо.

Отже, якщо оцінювати ставлення до школи та навчання за результатами малюнкової частини методики, можна констатувати, що найкращі показники зафіксовано у першій та другій роки навчання, а далі ці показники поступово знижуються.

Питання, які вміщено в анкетну частину методики Н. Лусканової, дали можливість визначити рівні мотивації навчання, виявити ставлення учнів до школи, уроків, учителя, однокласників, навчального процесу. Отже, було виокремлено п'ять рівнів мотивації:

Перший – високий рівень мотивації навчання, навчальної активності мають учні, які дали позитивні відповіді на певні запитання анкети. Цей рівень було виявлено у 43% першокласників; 42% другокласників; 38% учнів третіх класів; 29% учнів четвертих класів. Ці учні відрізняються високим пізнавальним мотивом, прагнуть найуспішніше виконувати вимоги, що висуває школа. Вони сумлінні, відповідальні, чітко й старанно виконують усі вказівки учителя, сильно переживають, отримуючи незадовільні оцінки.

Другий рівень мають 32% учнів 1 класу; 32% учнів 2 класу; 30% учнів 3 класу; 28% школярів, що навчаються у 4 класі. Такий рівень мотивації вважають *середньою нормою* (тобто це хороша мотивація навчання). Її мають учні, які успішно справляються з навчальною діяльністю, добре виконують завдання учителя, а відповідаючи на запитання, виявляють меншу залежність від жорстких вимог і норм. На їхніх малюнках в основному зображено урок, учителя, учнів, тобто навчальні ситуації.

Третій рівень виявлено у 25% учнів 1 класу; 26% учнів 2 класу; 32% учнів 3 класу; 35% учнів четвертих класів. У дітей із таким рівнем зафіксоване *позитивне ставлення до школи*, але вона цікавить їх здебільшого своєю *позанавчальною діяльністю*, ніж навчальним процесом; пізнавальні мотиви у цих дітей сформовані менше. Вони комфортно почуваються в школі, класі, однак відвідують школу переважно заради спілкування із друзями та вчителями. На малюнках таких школярів зображено в основному шкільні, а не навчальні ситуації (будівлю школи, шкільне подвір'я та ін.).

Четвертий рівень, тобто *низька мотивація навчання*, виявлено лише в учнів 4 класу (8%). Ці діти відвідують школу неохоче, не мають бажання виконувати завдання; вони зазнають серйозних труднощів у навчанні; на уроках часто займаються сторонніми справами, іграми. На малюнках зображено ігрові сюжети, лише побічно пов'язані з навчанням.

П'ятий рівень, тобто *негативне ставлення до школи*, шкільна дезадаптація, не виявлено в жодного учня початкових класів.

Підсумовуючи, робимо висновок про те, що рівень мотивації навчання має тенденцію зниження від другого класу до кінця початкової школи.

2). Наступна методика, за допомогою якої ми вивчали мотивацію до навчання – *методика вибору улюблених шкільних предметів* – спрямована на вивчення структури навчальних інтересів молодшого школяра [37]. Учні серед усіх навчальних предметів (що вивчаються в початковій школі) мали обрати й записати (або намалювати) послідовно чотири предмети, які їм подобаються (першим має бути той, що цікавить найбільше).

Отримано такі результати: у 1 класі найбільше виборів отримав предмет «Я досліджую світ», на другому місці – математика, далі йде фізична культура, потім – мистецтво. У 2 класі учні надають перевагу урокам «Я досліджую світ», математиці, менше – читанню та українській мові; у 3 класі найулюбленішими є такі предмети, як природознавство, інформатика, основи здоров'я, фізична культура, менше цікавлять читання, малювання, трудове навчання, музика. Більшості учнів 4 класу найбільше подобаються уроки математики, англійської мови, інформатики, основи здоров'я, фізкультури.

Отже, серед учнів перших та других класів, що навчаються за Програмою НУШ, найпопулярнішим є інтегрований курс «Я досліджую світ» (який включає в себе декілька предметів); в учнів 3 класу найулюбленішими є природознавство та інформатика; учнів 4 класу найбільше цікавлять уроки математики, англійської мови та інформатики. Зазначимо, що більшість учнів початкових класів цікавить урок інформатики (він входить до складу предмета «Я досліджую світ»).

3). Методика з *готовим переліком мотивів* проводилася у молодших школярів 2–4 класів. Учням потрібно було продовжити речення «Я навчаюся, тому що...», і проранжувати відповіді, кожна із яких відповідала певному мотиву [37].

За результатами цієї методики у молодших школярів (серед усвідомлених мотивів) було виявлено такі провідні мотиви:

самовдосконалення (бажання бути освіченою, розумною, культурною людиною); *пізнавальний інтерес до змісту навчання* (орієнтація на оволодіння новими знаннями) та «*батьківський мотив*» (прагнення заслужити схвалення від батьків). Мотиви *самовдосконалення* займають перше місце в учнів других класів та не втрачають своєї спонукальної сили і для учнів третіх класів (третє рангове місце), і для учнів четвертих класів (друге місце рангове місце).

Пізнавальний інтерес до змісту навчання у досліджуваних молодших школярів має одне з провідних місць, але з другого до четвертого класу значущість цього мотиву поступово знижується. Серед *соціальних мотивів* одним із значущих для учнів початкових класів є «*батьківський мотив*» (діти хочуть порадувати своїми успіхами батьків, отримати від них похвалу, адже вони є для багатьох дітей найбільш значущими дорослими). Найнижчі місця в рейтингу зайняли «*товариський мотив*» та мотив обов'язку й відповідальності (7 та 9 місце); 6 та 8 місця у рейтингу зайняв мотив престижу.

Завважимо, що мотив «оцінка» (тобто орієнтація на отримання високої оцінки) не характерний для сучасних учнів перших та других класів. Це пояснюється тим, що в класах, які навчаються за Програмою НУШ, існує *формульальне оцінювання*, і оцінки в балах не виставляються. Але для дітей «*вчительський мотив*» (прагнення отримати схвалення з боку учителя) є важливим. Адже для учнів молодших класів учитель є безумовним авторитетом і взірцем для наслідування. Це підтверджують і малюнки учнів: на багатьох із них зображено вчительку і написано її ім'я та по батькові. Натомість для більшості учнів третіх і четвертих класів мотив «оцінка» є одним із стимулів, що спонукає до активного учіння та формує позитивну мотивацію.

Аналіз документації («Свідоцтв досягнень учнів» та шкільних журналів з виставленими оцінками) показав, що значні успіхи у навчанні має більшість учнів початкових класів: 68% першокласників і 72% другокласників (у цих

дітей є пізнавальний мотив – їх цікавить нове, незрозуміле; прагнення якомога успішніше виконувати вказівки вчителя; вони відповідальні, добросовісні, старанні); високу та середню успішність мають більшість учнів третього та четвертого класів; невстигаючих учнів немає.

Якщо порівнювати рівні сформованості мотиваційної готовності до школи сучасних першокласників і дітей, що вступали до школи у минулому столітті (дослідження Л. Божович, А. Маркової, М. Матюхіної, Л. Славіної, Г. Щукіної, та ін.), то треба нагадати, що тоді школа приваблювала більшість учнів-початківців зовнішніми аспектами шкільного життя і шкільною атрибутикою (відвідування приміщення школи, шкільна форма, портфель, клас із його принадами, дзвоники та ін.) [8; 77; 82 та ін.].

На сьогодні ці мотиви не є реально дієвими, адже в сучасній школі *відбулося багато змін*. Зокрема: початкова школа може розташовуватися у приміщенні дитячого садочка; шкільна форма не є обов'язковою; шкільні портфелі замінено шкільними рюкзаками, і не завжди їх потрібно носити кожний день (адже у деяких школах шкільні речі залишаються у класах); паперові підручники поступово замінюються електронними; у першому класі не задають домашніх завдань.

Серйозних змін зазнала і *система оцінювання навчальних досягнень* учнів. Так, у першому класі з усіх предметів інваріантної складової оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється вербально. За рішенням педагогічної ради навчального закладу може надаватися словесна характеристика знань, умінь і навичок учнів другого класу; у 2–4 класах з предметів інваріантної складової: «Інформатика», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», інтегрованого курсу «Мистецтво», «Основи здоров'я», «Фізична культура», «Я у світі» та «Трудове навчання»; у 1–4 класах з усіх предметів варіативної складової. Оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється за дванадцятибальною шкалою: з предметів інваріантної складової освітніх галузей: «Мови і літератури (мовний і літературний компоненти)», «Математика», «Природознавство» [100]. Треба

підкреслити, що в сучасній школі змінюється *загальна мета оцінювання*: оцінка стає не тільки інструментом оцінювання успішності учня, а й засобом навчання для вчителя. Адже, наприклад, *формувальне оцінювання* разом із «Свідоцтвом досягнень учня» дають змогу оцінити досягнення учня на кожному з етапів навчального процесу; простежити особистісний розвиток дитини та хід опановування нею навчального досвіду (який лежить в основі компетентностей); вибудувати індивідуальну траєкторію розвитку дитини і розробити оптимальну для цієї дитини систему мотивації (наприклад, застосовувати змагальні мотиви, виховувати впевненість у своїх можливостях і здібностях, вчити переборювати труднощі тощо) [88].

Завважимо, що згідно з нашим дослідженням не всім першокласникам подобається те, що вчитель не задає домашніх завдань, не ставить оцінки. Це можна пояснити тим, що ці настанови руйнують переконання дитини в тому, що учіння в школі – це серйозна, суспільно важлива й обов'язкова діяльність, яку необхідно виконувати.

Трохи більше зупинимось на такій інновації у навчальному процесі, яка з'явилася під впливом інформаційного суспільства: в початковій школі введено вивчення курсу інформатики (згідно з новим Державним стандартом початкової загальної освіти 2018 р. і Типовою освітньою програмою нової української школи) [34]. Треба зазначити, що, за даними нашого дослідження, популярність уроків інформатики серед дітей дуже висока, адже вони активно користуються девайсами і тому із інтересом вивчають цей курс.

Головними завданнями курсу інформатики в початковій школі є формування:

- умінь знаходити й опрацьовувати інформацію із використанням пошукових систем;
- умінь створювати інформаційні об'єкти та опрацьовувати їх у програмних середовищах;

- умінь здійснювати індивідуальну й колективну діяльність в інформаційному середовищі;
- здатностей критично оцінювати інформацію для розв'язання життєвих проблем;
- здатностей дотримуватися етичних, міжкультурних та правових норм інформаційної взаємодії;
- здатностей дотримуватися правил безпечної роботи з комп'ютерними пристроями [141].

Застосування інформаційних технологій дає змогу перевести навчальний процес на якісно новий рівень. Для вчителя виникають нові можливості його організації (пояснення матеріалу за допомогою комп'ютерної презентації; забезпечення диференційованого підходу до навчання учнів; здійснення контролю знань; проведення навчання дистанційно тощо). Одне із завдань сучасного вчителя – допомогти учневі орієнтуватися в інформаційному середовищі, сформуванню в нього достатній рівень інформаційної компетентності, здатності до розв'язання завдань з використанням цифрових пристроїв та інформаційно-комунікаційних технологій.

Однак не можна забувати і про негативні впливи цифрового суспільства на психіку дитини (про це докладно розказано у першому розділі). У молодшому шкільному віці тривале перебування у віртуальному світі може стати причиною адиктивної поведінки, соціальної дезадаптації. Практика Всеукраїнської школи онлайн, яка запрацювала в умовах карантину, показала, що у дистанційному навчанні особливо важливо дотримуватися норм і правил користування інтернетом.

Отже, проведене дослідження дало змогу виявити *особливості мотивації до навчання дітей молодшого шкільного віку* в умовах інформаційного суспільства і тенденції розвитку цієї мотивації (протягом 1–4 класів).

На початковому етапі шкільного навчання провідними мотивами навчання є *соціальні мотиви*, джерелом яких є потреба «стати дорослим» і потреба у новизні, які проявляються у прагненні дитини піднятися на новий щабель в своєму житті, підвищити свій соціальний статус (престижні мотиви); прагненні отримати нові обов'язки, нове шкільне життя (не схоже на те, що було у дитячому садочку); бажанні бути в колективі, не відставати у виконанні соціальних ролей від своїх однолітків. Ці (в основному соціальні) мотиви формують *позитивне ставлення до школи*, до навчання в ній (як до серйозної суспільно важливої діяльності). Тобто більшість дітей приходить у школу зі сформованою *мотиваційною готовністю до навчання*. Про це свідчить (окрім сказаного вище) і те, що учні-початківці бажають виконувати вимоги вчителя; у них зростає інтерес до навколишньої дійсності; діти прагнуть вчитися та оволодівати новими знаннями і вміннями, зокрема вони бажають вивчати іноземні мови (задля можливості подорожувати) та оволодіти інформаційними технологіями (щоб бути сучасними й успішними) тощо.

Позитивне ставлення до школи і навчання простежується в учнів перших та других класів і поступово послаблюється до кінця навчання в початковій школі (якщо у більшості учнів перших двох класів виявлено високий рівень мотивації та навчальної активності, то учнів четвертих класів навчальний процес приваблює менше: хоча позитивне ставлення до школи зберігається, вона їх приваблює позанавчальною діяльністю (спілкуванням із однокласниками й учителем, іграми тощо).

Встановлена залежність між ставленням учнів різного віку до учіння та значущістю для них оцінок дорослими результатів їхньої діяльності. Чим позитивнішим є ставлення дитини до процесу та результатів навчання, тим більш значущим для неї стає оцінне ставлення вчителя (особливо у першокласників і другокласників, у яких переважають мотиви схвалення значущими дорослими).

Успішність школярів із домінантними пізнавальними мотивами вища, ніж успішність школярів із домінантними соціальними мотивами (на рівні сильної тенденції). Це пояснюється тим, що учні із домінантними пізнавальними мотивами більше уваги приділяють саме навчанню, а учні з домінуванням соціальних мотивів – відносинам із вчителями й ровесниками та позиції в колективі.

У значної частини молодших школярів зберігається яскраво виражена ігрова мотивація: на початку шкільного навчання це орієнтація на традиційні дитячі ігри, а в кінці початкової школи – на комп'ютерні ігри.

3.3. Шляхи формування мотивації до навчання у сучасних школярів

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема формування мотивації до навчання у молодших школярів набуває особливо важливого значення з огляду на те, що її становлення відбувається саме в перші роки шкільного життя і надалі багато в чому зумовлює успішність навчальної діяльності у старших класах. Тому природно, що формування позитивної мотивації навчання є самостійним завданням шкільної освіти, не менш важливим і відповідальним, ніж формування у школярів ключових і предметних компетентностей. Отже, учитель початкових класів має організувати навчально-виховний процес таким чином, щоб вирішувати це завдання. Найчастіше під поняттям «*формування мотивації навчання*» розуміють спеціально організований процес цілеспрямованого впливу на учнів, створення умов та ситуацій для прояву активності, з метою розвитку позитивних мотивів навчання [20; 48; 77 та ін.]. Формуванню мотивації навчання у школярів сприяє реалізація комплексу засобів, серед яких більшість авторитетних учених виділяють такі:

- зміст навчального матеріалу;
- організація навчальної діяльності;
- контроль та оцінювання навчальної діяльності [48; 77; 82 та ін.].

Значний потенціал у формуванні мотивації навчання молодших школярів має *зміст навчального матеріалу*, що виступає для учнів, насамперед, у вигляді тієї інформації, яку вони отримують від учителя, а також з підручників та іншої навчальної літератури (словників, енциклопедій, довідників тощо). Сучасні учні також черпають інформацію із інтернету.

До змісту навчального матеріалу висувуються певні *вимоги* [117]:

1) інформація для засвоєння має відповідати віковим особливостям та потребам дитини (потребі в постійній діяльності, тренуванні різних функцій – пам'яті, мислення, уваги; потребі в розумовій діяльності, у новизні, в емоційному насиченні; потребі в рефлексії, самооцінці та ін.);

2) навчальний матеріал має бути доступним, містити нову, цікаву інформацію. Важливо орієнтуватися на минулий досвід дітей, на засвоєні ними знання. Пробудженню інтересу, розвитку бажання вчитися сприяє змістовний та ілюстративно збагачений матеріал, підкріплений цікавою презентацією. Мотивують дітей до учіння і такі методи, як моделювання, програвання та обговорення різних життєвих історій і ситуацій (що спонукають учнів до активного живого спілкування). Перевага цих методів полягає в тому, що вони надають учням можливість експериментувати з «майже реальним життям», апробувати різні варіанти рішень, прогнозувати, «що з цього вийде». Окрім цього, ці методи сприяють виробленню навичок критичного мислення, співпраці та прийняття рішень та є дієвими в процесі формування мотивації навчання;

3) орієнтація змісту кожного уроку, кожної теми на вирішення проблем науково-теоретичного пізнання явищ та об'єктів навколишнього світу. Реалізація цієї вимоги допоможе формувати змістові мотиви навчальної діяльності (спрямовані саме на зміст діяльності, а не на будь-які побічні цілі цієї діяльності).

У процесі формування мотивації навчання велику увагу слід приділяти *організації навчальної діяльності*. Для того, щоб в учнів розвивалося

позитивне ставлення до школи та змістовна мотивація до навчальної діяльності, її потрібно організовувати особливим чином. Зокрема, вивчення кожної теми освітньої програми має складатися з таких основних етапів: мотиваційного, операційно-пізнавального, рефлексійно-оцінного [117].

Коротко опишемо ці етапи:

- *мотиваційний* етап зазвичай складається з таких навчальних дій: створення проблемної ситуації, формулювання основного навчального завдання, самоконтроль і самооцінка майбутньої діяльності з вивчення теми. На цьому етапі учні мають усвідомити, для чого їм потрібно вивчати тему і що саме вони повинні зробити, щоб успішно виконати навчальне завдання. Важлива умова організації навчальної діяльності – підведення учнів до самостійної постановки і прийняття завдань;

- на *операційно-пізнавальному* етапі учні мають засвоїти зміст теми програми та опанувати необхідні навчальні дії. Для формування позитивного ставлення до навчальної діяльності важливо те, щоб у дітей виникали позитивні емоції від досягнутих ними успіхів;

- на *рефлексійно-оцінному* етапі учні вчать аналізувати власну навчальну діяльність, оцінювати її, порівнюючи результати з поставленими навчальними завданнями. Підведення підсумків вивченої теми має бути організовано так, щоб учні отримали відчуття емоційного задоволення від виконаної роботи, радість пізнання нового, цікавого. Відповідно до цього формуватиметься орієнтація на переживання таких відчуттів у майбутньому, що зумовить виникнення потреби в творчій самостійній навчальній праці, тобто до становлення позитивної мотивації навчальної діяльності.

Зауважимо, що для формування мотивації навчання молодших школярів дуже важливо застосовувати різні форми організації навчальної діяльності (індивідуальні, колективні, парні, групові). Зокрема, в умовах Нової української школи широко застосовується групова робота. Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що групова навчальна діяльність сприяє активізації й результативності навчання учнів, вихованню самостійності,

відповідальності за результати своєї праці, створює певні умови для формування позитивної мотивації навчання школярів [117]. Як показує практика, під час групової роботи активізується діяльність усіх без винятку її виконавців, у роботу включаються навіть пасивні, слабо мотивовані учні, оскільки вони не можуть відмовитися від виконання своєї частини завдання. До того ж виникають ситуації змагання, з'являється бажання бути не гіршими за інших. Завважимо, що такі факти свідчать про те, що групова робота впливає на розвиток усіх видів соціальної мотивації, яка підтримує інтерес до навчання у тих дітей, у яких не сформовані пізнавальні мотиви.

Контроль і оцінювання є важливими складовими організації навчально-виховного процесу. Правильне їхнє застосування підвищує ефективність навчальної діяльності, сприяє виробленню в учнів бажання отримувати нові знання, уміння, навички, формує позитивну мотивацію до навчання. У сучасній початковій школі застосовують *поточний і підсумковий види контролю*, які здійснюють шляхом поточної перевірки та поточного оцінювання та, відповідно, шляхом підсумкової перевірки й підсумкового оцінювання [100]. Нагадаємо, що оцінювання – це процес встановлення рівня навчальних досягнень учня в оволодінні змістом предмета відповідно до вимог чинних навчальних програм. Результатом оцінювання є педагогічна оцінка, яка відображається в оцінювальних судженнях і висновках учителя вербально, або в балах.

Оцінка є одним із дієвих засобів стимулювання навчальної діяльності, вона має сприяти формуванню у школярів прагнення досягати успіху в цій діяльності. Проте для того, щоб оцінка позитивно впливала на учнів, вони мають розуміти її значення та адекватно ставитися до неї. Важливо, щоб діти усвідомлювали, що оцінку ставлять за результати їхньої діяльності. Завдання учителя при цьому – сформувати у школярів правильне позитивне ставлення до оцінок. Схвалення учителя, підкріплене високою оцінкою, є своєрідною винагородою учня за докладені ним зусилля. З огляду на це, оцінка є важливим мотивом навчальної діяльності. Але треба пам'ятати, що низька

оцінка викликає у дитини негативні емоції, які з часом можуть стати причиною тривожності і призвести до формування мотивації уникнення.

Для становлення повноцінної мотивації навчання молодших школярів особливо важливо забезпечити і такі умови: збагачувати зміст особистісно-орієнтованим цікавим матеріалом; утверджувати справді гуманне ставлення до всіх учнів, бачити в дитині особистість; задовольняти потреби школяра в спілкуванні з учителем та однокласниками під час навчання; збагачувати мислення інтелектуальними почуттями; формувати допитливість і пізнавальний інтерес; формувати адекватну самооцінку своїх можливостей; утверджувати прагнення до саморозвитку, самовдосконалення; використовувати різні способи педагогічної підтримки, прогнозувати ситуації, коли вона особливо потрібна дітям; виховувати відповідальне ставлення до навчальної праці, зміцнювати почуття обов'язку [108].

Враховуючи, що мотивація – це складне структурне утворення, у якому різні мотиви виступають у єдності та взаємозалежності, її формування має відбуватися лише цілісно (а не частинами). Тому для формування позитивної мотивації навчальної діяльності важливо використовувати не один, а всі елементи певної системи, адже жоден з них не може відігравати вирішальну роль для всіх учнів одночасно. Те, що для одного учня є вирішальним, для іншого може таким і не бути.

